

'Met eigen ogen aanschouwd'

Drie heren in het Rusland van Nicolaas I

H. Kern

Inleiding

Vanaf de achttiende eeuw werd Rusland voor Westeuropese denkers het onderwerp van toekomstvoorspellingen. Zoals in de inleiding van dit nummer reeds betoogd werd, zag de Duitse filosoof Leibniz Rusland als het terrein waar de Verlichtingsidealen tot verwezenlijking zouden komen. Vele anderen na hem hebben eveneens filosofische gedachten gewijd aan de toekomst van Rusland en zijn verhouding met West-Europa. In 1961 publiceerde de Duitser D. Groh een studie, *Russland und das Selbstverständnis Europas*, waarin hij een overzicht geeft van de achttiende- en negentiende-eeuwse denkbeelden in Europa over Rusland. Hij komt tot de conclusie dat er een sterk verband bestaat tussen het zelfvertrouwen van de waarnemers en hun beeld van Rusland. Zolang de Europeanen overtuigd waren van de eigen vitaliteit, zagen zij Rusland als een perifere natie en eventueel als diplomatieke bondgenoot. Maar toen er in het Europa van de negentiende eeuw als gevolg van de oorlogen, revoluties en sociale problemen een besef groeide dat de eigen beschaving in crisis verkeerde, kreeg het beeld van Rusland een dreigende vorm. Europa zou ten onder gaan en overheerst worden door zijn jonge en sterke oosterbuur, zoals onder andere verwoord werd in de werken van Alexis de Tocqueville en Oswald Spengler.

Hebben de Nederlanders nu ook geleden onder het crisisgevoel in de eigen beschaving en dat tot uitdrukking gebracht in het beeld van een dreigende overheersing door Rusland? In dit artikel komen drie Nederlandse reizigers aan het woord die ongeveer tegelijkertijd in Rusland vertoefden en daarover uitvoerig berichtten. De hoogleraar staathuishoudkunde J.

Ackersdijck maakte zijn reis in 1835, de staadsraad in buitengewone dienst J. van 's Gravenweert verbleef in 1835 en 1837 in Rusland en de tocht van de landbouwdeskundige H. Dijkema vond plaats in 1840 en 1841. Elk van hen had een andere beweegreden voor zijn reis. Voor de eerste was zij een wetenschappelijke onderneming, voor de tweede vervulde zij een jeugdroom en was zij de inspiratiebron voor een literair werkstuk, de tocht van de derde hield het midden tussen een werkbezoek en een plezierreis. De reizigers hadden gemeen dat ze een belangrijke bijdrage wilden leveren aan de kennis van Rusland. Ze verzamelden veel informatie en beschreven hun reizen uitvoerig in verscheidene boekdelen. Ze konden er aanspraak op maken dat hun werken in Nederland als gezaghebbende bronnen gezien werden. Daarom kunnen deze werken beschouwd worden als een weerspiegeling en tevens een bepaler van de publieke opinie over Rusland.

Ackersdijck

Mr. Jan Ackersdijck werd in 1790 te 's Hertogenbosch geboren en overleed in 1861 te Utrecht. Na een gedegen opleiding koos hij voor het beroep van advocaat. Op 35-jarige leeftijd werd hij tot hoogleraar in Luik benoemd om het vak staatswetenschappen te doceren. In zijn inaugurele rede 'Over het nut van het bezoeken van vreemde landen voor de geschiedvorsing en staathuishoudkunde' sprak hij de overtuiging uit dat het reizen behoorde tot de middelen van wetenschappelijk onderzoek. Het was hem niet voldoende landen en volken te leren kennen uit boeken. Hij wilde zich door eigen waarneming ter plaatse op de hoogte stellen van wat hem interesseerde. Zijn uitgangspunt luidde dan ook dat zonder nauwkeurige kennis van de werkelijkheid de toepassing van theorie niet mogelijk was.

Als bemiddeld vrijgezel beschikte Ackersdijck over de mogelijkheden zijn reislust uit te leven. Hij bezocht onder meer Hongarije, Silezië, Nederlandse streken waaronder de Waddeneilanden en tenslotte Rusland. Over deze reizen schreef hij goed gedocumenteerde verslagen, die uitgegeven werden.

Ondertussen had hij als gevolg van de Belgische opstand zijn leerstoel in Luik geruild voor Utrecht, waar hij één van de eerste beoefenaren in Nederland werd van de wetenschappen der staathuishoudkunde en statistiek. Naast het academisch werk mengde hij zich in de politieke kwesties van zijn tijd met vlugschriften over onderwerpen zoals de handelsvrijheid, de staatsfinanciën, de muntontwaarding en de koloniale hervormingen. Hij propageerde hierin steeds een klassiek-liberaal standpunt. Hij was echter niet dogmatisch, wat bleek uit de bereidheid vroegere standpunten te herzien in het licht van nieuwe ontwikkelingen.

Zoals gezegd, was het reizen voor Ackersdijck een belangrijke bijdrage tot de wetenschappelijke kennis over vreemde staten. Toch aarzelde hij lang om het verslag van zijn grootste reis, die naar Rusland, openbaar te maken. Zij duurde van juni tot september 1835. Het dagverhaal van deze reis verscheen pas vijf jaar later in twee delen. In de 'Voorrede' zegt hij dat hij besloten heeft tot uitgave vanwege de groeiende belangstelling voor Rusland en het algemene gebrek aan kennis over dit land. De vorm van het reisverhaal verraadt dat het oorspronkelijk niet voor het publiek geschreven werd en dat het later niet voldoende voor dit doel is aangepast. De dagboek aantekeningen van de reis naar Petersburg, Moskou, Nizjnij Novgorod en Kazan, met her en der verspreide uitweidingen, zijn nauwelijks herschreven, maar lijken letterlijk afgedrukt. De 'Slotsom' aan het eind is in een aantrekkelijker stijl geschreven. Hierin vat de reiziger zijn ervaringen samen en komt hij tot enkele beschouwende opmerkingen. Het reisverhaal van Ackersdijck is geen succes geworden bij het grote publiek, maar het boek werd wel beschouwd als één der voornaamste bronnen voor de kennis over Rusland.

Op het eerste gezicht is Ackersdijcks reisverhaal saai en kleurloos. Het is opvallend dat de ongemakkelijke tocht naar Nizjnij Novgorod met meer bezieling verteld wordt dan de rest. Hoe dieper hij het land in gaat, hoe avontuurlijker de beschrijving. Maar in het boek staan veel bijzaken en onoriginale verhalen. Zo gaat de schrijver regelmatig na wat andere reizigers

vermeld hebben om te zien of hun beschrijving correct is. De brede straten van Petersburg, de versierde kerken, de granieten kaden en het houten huisje van tsaar Peter worden bijvoorbeeld 'gecontroleerd' zonder er een eigen observatie aan toe te voegen. Ackersdijck is nieuwsgierig naar de feiten en voorzichtig in zijn oordeel. 'Dewijl het mij toescheen, dat vele andere reizigers in hun oordeel te gunstig of te ongunstig zijn, veel goeds en groots miskennen of wel te uitbundigen lof uitspreken. Ik dacht onpartijdig te zijn; doch wellicht heb ik hierin gedwaald, en heb ik juist den misslag begaan, dien ik bij anderen meende op te merken; dit zoude niet de eerste maal zijn, dat men zichzelf misleidt.'

Ackersdijck doet zijn best om de Russen op zichzelf te beschouwen. Neem bijvoorbeeld zijn commentaar op een voorstelling van acrobaten: 'Ik vond daarin toch weinig behagen, want het bleek mij duidelijk, dat hetgeen onnatuurlijk is, ook veraf van schoon te zijn; en het kwam mij inderdaad akelig voor, zoo vele verdraagingen van het menschelijk ligchaam te zien. Bij andere toeschouwers vond dit alles veel bijval, en de maatstaf daarvoor was, zoo als mij bleek, dat zij, hetgeen de wondermensen deden, voor meer of minder onmogelijk gehouden hadden. Van dat standpunt uit was hun bijval verdiend.' De acrobaten staan hem tegen, maar hij probeert toch begrip op te brengen voor het enthousiasme van het publiek.

Ackersdijck gaat grondig te werk in het verzamelen van kennis. Hij heeft zich van tevoren in Rusland verdiept en noemt ook zijn bronnen. Hij bezoekt weeshuizen, ziekenhuizen, scholen, universiteiten, legerplaatsen, rechtbanken en kerken. Hij is bijzonder geïnteresseerd in de gang van zaken in fabrieken en op marktplaatsen. Zijn verhaal bevat veel statistische gegevens, zoals de jaarlijkse aantallen vondelingen in Petersburg of de stroom ballingen naar Siberië.

Maar wat maakt het reisverhaal van Ackersdijck nu zo saai? Nergens staat hij zichzelf toe zijn gevoelens bloot te geven. Een enkele keer dringt er toch iets van door, bijvoorbeeld wanneer de schrijver door eenzaamheid overmand wordt: 'Ik mag mij toch niet verbergen, dat het juist in het midden van die groote

vrolijke menigte is, dat de reiziger het meest zijne eenzaamheid gevoelt. Dit gevoel is evenwel minder pijnlijk in rijperen leeftijd dan in de jeugd; de overtuiging, dat het gemis, dat wij ondervinden, niet kan vervuld worden, verschaft eene gelatenheid, die in de leeftijd der begoochelingen ontbreekt.' En later, gedurende een donkere nacht in een somber posthuis aan de weg naar Siberië, denkt hij aan de dierbaren thuis: 'Waarom ging ik zoo ver van hen af; waarom getroost ik mij zoo veel ongemak en ontbering? Niet anders dan om mijne weetgierigheid te voldoen; om zoo veel mogelijk met eigen oogen te zien, hoe in deze landen de toestand der menschen is. Alles wat tot de maatschappij betrekking heeft, is voor mij belangrijk.' Ackersdijck was een gedreven wetenschapsman, maar een gelaten mens.

Van 's Gravenweert

Mr. Jan van 's Gravenweert is tweemaal in Rusland geweest. Als diplomaat in buitengewone dienst maakte hij in 1835 een vakantiereisje naar Petersburg en tussen 1837 en 1839 ondernam hij een grote reis die van Skandinavië door Rusland voerde en vervolgens via Klein-Azië en Palestina door Zuid-Europa weer in Nederland eindigde. Over die grote reis heeft hij in de jaren 1840 en 1841 een driedelig boek uitgegeven.

De in 1790 geboren Van 's Gravenweert was de zoon van een Amsterdams koopman-regent en een Gelderse dame van aanzien. Hij was als jonge man veelbelovend. Hij behaalde ereprijzen op school, studeerde met lof af, kreeg een gedegen letterkundige vorming en promoveerde op 20-jarige leeftijd in de rechten. Onder invloed van zijn leermeesters Jacob van Lennep en Herman Bosscha stond de letterkundige opleiding van Van 's Gravenweert geheel in de klassieke traditie. Later zou hij gewaardeerde vertalingen maken van antieke drama's en van de werken van Homerus. Ook verwierf hij enige faam als dichter en schrijver. Zijn carrière bouwde hij echter op zijn juridische opleiding.

Na een loopbaan als ambtenaar bij diverse registraties werd hij in 1829 benoemd op het Ministerie van Buitenlandse zaken.

Hij genoot het vertrouwen van de koning, die hem de titel 'staatsraad in buitengewone dienst' verleende. In die hoedanigheid volbracht hij enige diplomatieke missies in het buitenland. Van 's Gravenweert werd geen beroepsschrijver, noch een beroepsdiplomaat. Het bescheiden fortuin dat het Westindisch handelshuis van zijn vader hem naliet, stelde hem in staat te gaan rentenieren. Zo kon hij ook, met een grote reis door Europa en Azië, zijn jeugdroom verwezenlijken.

In de jaren na 1840 - hij was de vijftig gepasseerd - vond een omslag plaats in het leven van Van 's Gravenweert. Hij trok zich terug op een landgoed in Oosterbeek, waar zijn letterkundige en diplomatieke ambities naar de achtergrond verschoven. Uit zijn geschriften valt op te maken dat hij enigszins teleurgesteld was. Hij had een sterk vertrouwen gehad in vooruitgang, maar dan op 'vaste bodem'. Hij geloofde in de rechten van de mens, maar ook in de plichten. Hij had het gevoel overrompeld te worden door de snelle ontwikkelingen van zijn tijd. Daarom keerde hij het openbare leven de rug toe en koos hij voor de rust van het landleven. Tot aan zijn dood in 1870 zou hij verblijven in Oosterbeek, waar hij geëerd werd als bekwaam staatsburger en een goed mens.

In de ontwikkeling van de veelbelovende jongeman tot een teleurgestelde conservatief is het moeilijk één keerpunt aan te wijzen. Maar een belangrijk moment in die ontwikkeling was de grote reis en met name de mislukte poging daarvan een literair werkstuk te maken. De laatste woorden van het derde deel van het in totaal 900 bladzijden tellende *Het Noorden en het Oosten* luiden: 'Gerust kan ik hier ... het misschien reeds te lang gerekt verhaal van mijnen uitgebreiden reistogt besluiten, en wellicht een nieuw vaarwel toeroepen aan een Vaderland, waar, van der jeugd af tot heden, onverschilligheid en miskennis mij veelal, in stede van deelneming en bemoedigende welwillendheid zijn te beurt gevallen.' Vanwaar die wrokkige aanklacht?

De schrijver begint zijn verhaal heel bescheiden met het noemen van een aantal redenen om zijn reisherinneringen *niet* openbaar te maken: er zijn al zo veel reisverslagen verschenen en die herhalen vaak dezelfde waarnemingen. Bovendien zijn de

volken van het Noorden en het Oosten 'stilstaande beschavingen', dus een reisverhaal van heden verschilt in weinig van een 100 jaar oude. Tenslotte zijn reisverhalen door hun 'uitgestrektheid' geen aantrekkelijke literaire vorm, zo redeneert de schrijver. Desondanks hebben twee positieve overwegingen hem doen besluiten het boek toch uit te geven. Ten eerste is hij doordrongen van een 'edele' nationale trots. Hij vindt het een gebrek dat er weinig Nederlandse reisverhalen over het Oosten gepubliceerd zijn en hij wil deze leemte helpen opvullen. De andere, voornaamste, reden is de 'eigenliefde' van Van 's Gravenweert. Hij erkent dat hij door zijn boek hoopt zijn jongste reis van de vergetelheid te redden. Hij voelt zich gestreeld door de hoge verwachtingen die men in Nederland koestert van zijn relaas.

Het verhaal is geschreven in een ouderwetse en plechtige stijl. De verteller geeft willekeurige opsommingen van namen, plaatsen, data en gebeurtenissen, zonder de achtergrond of de samenhang aan te geven. Hij weet niet goed waar te beginnen en te eindigen, en verkiest daarom maar een reisgids of een buitenlands reisverhaal te volgen. Zijn geringe waarnemingsvermogen maakt dat in zijn verhaal vrijwel geen belevenissen noch levensechte mensen voorkomen. Bovendien komt hij door zijn beperkte belangstelling niet verder dan het opdissen van oppervlakkige informatie.

De toon van het verhaal wordt sterk gekleurd door de persoonlijke instelling van Van 's Gravenweert. Zijn beschrijving van Rusland staat in het licht van de verveling. Het landschap en de dorpen zijn eentonig, het reizen is er ongeriefelijk, in de provinciesteden is niets te doen en zelfs in de hoofdsteden wordt hij niet enthousiast. Onverschillig voor al het andere is er slechts één reisdoel dat hem hevig boeit en waarnaar hij ijverig streeft: het ontmoeten van aanzienlijke personen. De hoogtepunten van de reishervindingen zijn de ontmoetingen met ambtsbekleders, leden van de adel en zelfs met de tsaar.

Zonder tot een uitgesproken en samenhangend oordeel te komen, is de schrijver erg lovend over Rusland. Wanneer hij uit dit land vertrekt, neemt hij afscheid 'met hooge verwachtingen

voor de lagchende toekomst van dit jeugdige, nog niet ontzenuwde, reuzenrijk, en met onbegrensde hoogachting en eerbied voor den grooten Keizer Nikolaas, die er den vaderlijken scepter zwaait'. Het Westen, met Frankrijk voorop, is 'ontzenuwd' als gevolg van liberale grillen. Rusland wordt door Van 's Gravenweert geïdealiseerd als een conservatief model van vaderlijk gezag, milde tucht en billijke vrijheid. Voor hem is het bovendien heel wezenlijk dat in Rusland iedereen een gevoel van eigenwaarde hebben kan.

De eigenwaarde van de schrijver werd hevig gekrenkt door de onvriendelijke ontvangst van zijn boekdelen in Nederland. Weliswaar moet het hem aangenaam geweest zijn dat het werk in enige buitenlandse vertalingen verscheen, de kritiek in eigen land ergerde hem zozeer dat hij een afkeer kreeg van de pen en nooit meer iets publiceerde. Ondanks de goede reputatie van Van 's Gravenweert en de welwillende beoordeling in sommige bladen, verscheen in het gezaghebbende tijdschrift *De Gids* in 1842 een honende recensie. Het reisverslag behoort tot 'de boeken, waarin van alles wat, en niets volledig staat'. De reis door Rusland steekt in haar schraalheid af tegen het doorwrochte werk van Ackersdijck, volgens de recensent. 'Van 's Gravenweert lijkt te zweven in een balletglans' en is onveranderlijk het middelpunt van de beschrijving. De conclusie: 'Een boek, voor welks vorm geene zorg is gedragen, vol van oppervlakkigheid, die nergens te verschoonen is, in eene stijl zonder kracht of oorspronkelijkheid, zonder iets dichterlijks, ofschoon van eenen *would be poët*, om kort te gaan, riekend van hoflucht, walgelijk van subjectiviteit, arm van geest, flauw van uitdrukking, te onbeduidend voor eenen geleerde, te laf voor eenen man van smaak, te arm voor eene ondervinding van twee jaren.' Zulke woorden konden niet anders dan de schrijver kwetsen.

In zijn necrologie typeerde C. Vosmaer hem als 'eene deftige gestalte, in haar vroegste jeugd reeds toegejuicht, in haar beste jaren met rechtmatige hulde gekroond, later niet zonder eigen schuld deelend in de slagen die de onbarmhartige wereld den voor ijdelheid toegankelijke toedeelt'. De kritiekloze bewondering die hij voor Rusland koesterde, was deels een conservatieve droom,

deels een wrokkig protest. In Rusland was hij een geëerde gast, terwijl hij in Nederland niet serieus genomen werd.

Dijkema

Bijna een jaar lang, in 1840 en 1841, reisde de Groninger Hemmo Dijkema door Rusland. Hij trok van noord naar zuid. Binnengekomen in de haven van Reval (tegenwoordig Tallin), ging hij vervolgens over Petersburg, Jaroslaw, Moskou en Charkow naar een landgoed in de steppe van Zuid-Rusland, om tenslotte via Odessa en Constantinopel naar Nederland terug te keren. Na thuiskomst publiceerde hij over zijn reis met tussenpozen van enkele jaren drie afzonderlijke boeken.

Dijkema's tocht door Rusland was gedeeltelijk een plezierreis, maar had ook tot doel aldaar een werkkring te vinden. Heel vastomlijnd was zijn plan niet. Hij begon met een bezoek aan een hooggeplaatste contactpersoon in Rusland: admiraal Van Heiden. Deze Nederlander in dienst van de tsaar, gouverneur van Reval en beroemd om zijn aandeel in de zeeslag van Navarino tegen de Turken (1827), werd de beschermheer van Dijkema, die zijn reisverslagen ook aan hem heeft opgedragen. Eerst probeerde Dijkema een baan te bemachtigen als leerkracht op een school in Reval. Dit ketste af omdat hij niet over de benodigde papieren beschikte. Daarna besloot hij werk te zoeken als rentmeester op een landgoed van de zoon van de admiraal. De overeenkomst was bijna rond, maar ketste weer af. Ditmaal omdat de verplichte contractsduur van vele jaren wat te lang was in de ogen van de Groninger. Het aanbod wat niettemin verleidelijk en met gemengde gevoelens mijmerde hij over hoe het geweest zou zijn om als kleine dwingeland de scepter te zwaaien over een honderdtal Russische lijfeigenen. Hoe anders dan de Nederlandse verhoudingen en hoe aantrekkelijk toch! Uiteindelijk bleef hij als inspecteur een paar maanden te gast op het landgoed met de opdracht om de achteruitgang van het bedrijf een halt toe te roepen en de produktie te vergroten. Naar eigen zeggen werd deze taak niet zonder succes uitgevoerd.

Over het leven van Dijkema is niet meer bekend dan enige

formele gegevens uit de archieven van de gemeente en de provincie Groningen. Hemmo werd in 1799 gedoopt in Baflo. Zijn ouders waren landbouwers te Rasquert en kwamen uit welgestelde boerenfamilies. Zijn vader liet in 1824 een vermogen van 30.000 gulden na en zijn moeder verkocht enige tijd later haar boerderij. Hemmo had twee jongere broers, maar over de verdeling van het geld is niets bekend. In 1829 meldde hij zich aan bij de universiteit van Groningen; het is onduidelijk voor welk vak en gepromoveerd is hij nooit. Vanaf 1829 woonde hij in Groningen en verbleef hij enkele malen 'tijdelijk buitenlands'. Als vrijwilliger trok hij in 1830 'voor het vaderland ten heilige strijde' tegen de Belgische opstandelingen. Hij maakte daarna nog enige reizen, waaronder die naar Rusland. Zijn beroep blijft in het vage. Het Groningse bevolkingsregister vermeldt eerst 'student' en later 'landhuishoudkundig schrijver'. In 1853 verhuisde hij naar de gemeente Marum, waar hij op 13 juli beëdigd werd als burgemeester. Deze functie kon hij niet erg lang uitoefenen, want hij stierf op 4 september 1853 in zijn nieuwe woonplaats. Hij was ongehuwd en liet vrijwel geen bezittingen na. Behalve over zijn Ruslandreizen heeft hij ook geschreven over de landhuishoudkunde, zoals een geschiedenis van de landhuishouding en beschaving in Groningen (1851) en een bijdrage tot de verspreiding van landbouwkundige verbeteringen (1852).

De reisverhalen zijn bedoeld voor een groot publiek en niet alleen voor geleerden. Daarom werden ze volgens de schrijver vervaardigd zonder 'opsmuk en geleerde bespiegelingen'. Toch is de verteltrant enigszins omslachtig en soms pompeus door de talrijke spreuken, gezegden en dichtregels, bijvoorbeeld van Tollens, waarmee de taferelen zijn omgeven. Het populaire karakter is herkenbaar aan de opgeruimde toon waarin veel praktische en alledaagse aangelegenheden aan de orde komen. Dijkema heeft een scherpe blik voor allerlei bijzonderheden, of het nu kerken, kaviaar of koetsen betreft. En hoe plezierig het ook is om vreemde oorden te zien, Dijkema vindt het nog belangrijker om kennis te maken met de mensen. Hij legt makkelijker contacten dan Ackersdijck en beperkt zich niet tot de hogere standen zoals Van 's Gravenweert. Juist de

kennismaking met de lagere standen brengt hem in contact met het ware volkskarakter. De gedachten en gevoelens van een vreemd volk kunnen leiden tot herbezinning op de eigen zekerheden, zo zegt hij. Toch blijven in zijn geval die zekerheden onwankelbaar.

Dijkema richt zich tot zijn publiek afwisselend als schoolmeester en causeur. Om de mensen te onderrichten, geeft hij ze overzichten van de Russische landbouw en klimatologie en drukt hij ze wijze lessen op het hart over vroomheid, gehoorzaamheid en ijver. Hij vermaakt de mensen met levendige beschrijvingen van de toestanden in dorpen en steden en hij vertelt met enige overdrijving van zijn eigen avonturen of dist een sterk verhaal uit de tweede hand op. Hij toont zich nauwgezet en deskundig als het gaat om zijn specialiteit: de landbouw. In het derde boek beschrijft hij in detail de landbouwsituatie in Zuid-Rusland en van 'zijn' landgoed in de steppe. In die beschrijving zien we hem als een praktisch manager aan het werk. Hij past zich snel in het vreemde milieu aan en voert verbeteringen door. Ook van belang is het overzicht van het klimaat dat Dijkema geeft en waarmee hij naar eigen zeggen vernieuwend werk levert. Daarnaast komt hij met uitvoerige opsommingen van de voortbrengselen van het land, zoals delfstoffen en landbouwprodukten. Kortom, Dijkema heeft een bijdrage geleverd aan de agrarische kennis van Rusland in ruime zin. Hij voorzag hiermee misschien in een behoefte aan informatie van Nederlandse boeren die overwogen naar Rusland te verhuizen. Zulke landverhuizingen waren niet ongewoon in deze periode. De intekenlijsten voor Dijkema's boeken vermelden een aanzienlijk aantal 'landbouwers'.

Als vakman lijkt Dijkema deskundig, maar als reiziger heeft hij een oppervlakkige en veranderlijke visie. De reden van die oppervlakkigheid is dat de schrijver Rusland presenteert als een diaserie. Het is niet zo dat Dijkema zijn gevoel zelden laat spreken, zoals Ackersdijk. Zijn persoon komt juist nadrukkelijk in het verhaal naar voren. Evenmin is hij zoals Van 's Gravenweert door ijdelheid verblind. Hij heeft juist een brede en onbevooroordeelde belangstelling. Het probleem met Dijkema is dat hij door consequent alle filosofie, geleerde bespiegelingen en

'opsmuk' af te wijzen, aan de buitenkant van het onderwerp blijft.

Het oordeel van Dijkema over Rusland wordt dan ook niet erg duidelijk. Hij doet veel wisselvallige en tegenstrijdige uitspraken over de Russen, nu eens lovend, dan weer lakend. Hieruit spreekt een zelfde tweeslachtigheid als uit Dijkema's beweegredenen. Hij wordt heen en weer geslingerd tussen een aanlokkelijke positie in Rusland en de banden met thuis. Net zo wordt hij heen en weer geslingerd tussen enthousiasme over Rusland en kritiek. Er is misschien één centraal begrip in zijn denken aan te wijzen waaraan hij alles poogt te meten. Dat centrale begrip is de 'deugd': de schrijver en zijn gastheer, graaf Van Heiden, overnachten in een dorpje op hun weg naar het zuiden. De dorps-oudste biedt hun onderdak aan en presenteert de volgende dag een bescheiden rekening. Dijkema schrijft: 'Onder den versleten morsigen pels klopte een hart, gelukkig in 't bewustzijn van edel te handelen. Zóó arm, en niet geldgierig; steeds met ontberingen kampende, en dan nog van den rijken edelman niet meer te willen ontvangen, dan die schuldig is; een onbeschaafd mensch bewijst zóó veel achting voor de deugd; O! hoe groot moet dan haar loon zijn. Ook in de vergeten stulp, in de verachte krot zetelt de deugd!'

Dijkema heeft zijn Ruslandreizen beschreven met boerenverstand. Hij presenteert een mengsel van praktische informatie, luchtig gebabbel en moraliserende opmerkingen. Hij prijst orde, netheid, zedelijkheid en gehoorzaamheid overal waar hij die maar aantreft als voorbeelden van deugd. Zijn boeken vertellen de lezer misschien weinig over Rusland, maar geven wel een goed inzicht in de wijze waarop een vakbekwaam, ondernemend en vooral deugdzaam man de wereld beziet.

Een beeldengalerij

Nu de persoonlijke visies van de drie Nederlandse reizigers getypeerd zijn, kan nader worden ingegaan op het Ruslandbeeld dat ze als groep vertegenwoordigen door de auteurs te vergelijken aan de hand van enkele centrale thema's. In de eerste

plaats wordt gekeken naar dat wat de auteurs belangrijk vinden: welke vragen stellen zij zichzelf? In de tweede plaats naar de beoordeling van die aspecten: welke antwoorden gaven zij de lezer? Zes thema's komen aan de orde: het Russische geloof, de tsaar en de lijfeigenschap geven een indruk van de visie op de maatschappij. Het volkskarakter en de graad van beschaving vertellen iets over de visie op het volk. Tenslotte is Ruslands plaats in de wereld het thema waarin de toekomstverwachting tot uiting komt.

De schrijvers voelen zich verplicht iets over de godsdienst te vertellen. Ze vragen zich af wat er anders is aan de Russische vorm van christendom, maar tegelijkertijd is geen enkele schrijver werkelijk geïnteresseerd in de achtergronden en de inhoud van de orthodoxe leer en eredienst.

De nuchtere Ackersdijck begint met de beschrijving van een kerk. Hij ziet geen beelden, maar wel schilderijen. Zitgelegenheid ontbreekt. 'Het is als het ware een heilige plaats, alleen voor de priester bestemd. Evenwel is het aan leken niet volstrekt verboden om die te betreden, mits gaande door een der zijdeuren ... Er was, toen ik deze kerk bezocht, gene dienst, maar vele lieden kwamen hun gebed verrigten, en daarbij viel mij de gewoonte der Russen in het oog om zich ter aarde te werpen, zodat zij dikwijls den grond raken met het voorhoofd.' Veel waardering hiervoor heeft hij niet.

Dijkema is aangenaam verrast als hij ziet dat door het ontbreken van zitplaatsen het verschil tussen standen in de kerk wegvalt. Anders dan in Nederland, waar deftige lieden vooraan op de kussens zitten en het plebs achteraan staat, hebben allen hier een plaats op gelijke hoogte. Terecht, volgens Dijkema, want niet stand maar deugd is de maatstaf voor God. Zolang het geloof de mensen op het juiste spoor houdt, kan het op instemming rekenen. Dijkema ziet in de mystiek mogelijkheden een onbeschaafd volk op te voeden, bijvoorbeeld door de boodschap van matigheid en onthouding van drank. Hij is helemaal verrukt wanneer op zijn landgoed als gevolg van de droogte een hongeroproer dreigt en dat voorkomen wordt door de hulp van een priester in te roepen. De man houdt een processie en voert

een plechtig ritueel op. Elf dagen later valt er pas regen, terwijl de boeren al die tijd kalm gebleven zijn.

Is de grondhouding van de reizigers schouderophalend en instemmend, het ontbreekt hen toch niet aan scherpe uitvallen van kritiek. De overheersende plaats van de priesters en de grote nadruk op rituelen vinden bij de protestantse bezoekers geen goedkeuring. Ackersdijck zegt bijvoorbeeld dat hem 'de kinderlijke godsdienstigheid der Russen' dagelijks opvalt. 'Zij hechten zeer aan stoffelijke voorwerpen. Voor priesters hebben zij den grootsten eerbied, wanneer die in plegtgewaad verschijnen, doch ook alleen in dat geval.' En hij hekelt onder meer de vroomheid van de Russen gedurende de vastentijd. 'Onze Russische kooplieden zijn vrome vasters; hun maal bestaat uit rauwe rapen met brood en visch; en toch maken zij, voor en na het gebruik daarvan, driemaal een kruis. Trouwens dit herhalen zij zeer dikwijls, zoo als bij het afvaren en aankomen, als wij eene kerk voorbij varen; als zij niezen, geeuwen, ... inderdaad belachelijk veel. De vrome pligtplegingen zijn hier als overal niet zelden een surrogaat voor pligtsbetrachting, bij de kooplieden vooral voor eerlijkheid.'

De drie reizigers zijn geen politieke journalisten en voor hen hebben vragen over de Russische regeringsvorm geen hoge prioriteit. Toch spreken zij allen met belangstelling over dit onderwerp. Ze signaleren wat er anders is, maar zijn er niet op uit het Russische stelsel af te wegen tegenover de westerse systemen. Net als bij de godsdienst gaan ze uit van de stelregel: 's lands wijs 's lands eer. Het is opvallend dat zij hun oordeel toespitsen op de tsaar en veel minder kijken naar het bestuurs-systeem als geheel. Alle drie krijgen de gelegenheid de tsaar te aanschouwen en ze zijn diep onder de indruk. 'Een zeer schoon man van meer dan gewone lengte, met een voorkomen, dat majesteit aanduidde, en doordringenden blik', zegt Dijkema en hij is bijzonder lovend over de voorbeeldige eenvoud en soberheid van de tsaar. Ackersdijck spreekt van een 'edele gestalte, de uitdrukking van kracht en moed gepaard met zachtheid en welwillendheid'. Hij is bijzonder getroffen door de eerbied en liefde die het volk voor zijn vorst toont. Van 's Gravenweert

dweept met de tsaar. 'Het is tsaar Nicolaas die den grootschen arbeid van Peter weder heeft opgevat. Hij begrijpt zijn vaderland, hij bemint en beschaaft het meer en meer, niet door theorieën, maar inderdaad ... Hij boezemt al wie onbevooroordeeld is in Europa, door zijne wijze bedaarheid, gestrengheid van beginselen en vastheid van karakter, een diepen eerbied in.' In zakelijker termen zet Ackersdijck uiteen dat vreemden de ware toestand in Rusland miskennen, want: 'Beperkingen van de magt des Keizers zouden gewis niet in het belang der vrijheid zijn, zeer dikwijls zouden zij hem beletten de vrijheid te bevorderen.'

De bewondering voor de tsaar en zijn prestaties is groot. Niettemin is ook kritiek op het regeringsbestel te horen. Net als bij de godsdienst betreft dit meer aanmerkingen op misstanden dan een fundamentele kritiek. De ergste misstanden zijn de gebrekkige handhaving van de wet en de parasitaire ambtenarij. Iemand die zich over dit laatste werkelijk boos maakt, is Ackersdijck. Voor hem zijn de uren bij de douane een kwelling. Eenmaal in Rusland kost hem een pas voor de reis naar Kazan veel tijd, moeite en smeergeld. Veelvuldig kritiseert hij het grote aantal ambtenaren dat niet of onhandig en traag werkt. Corruptie, in de hand gewerkt door de lage bezoldiging, vormt een last voor de hele bevolking. De ambtenarij zit Ackersdijck zo hoog dat hij zijn slotwoord eraan wijdt. 'Het zoude te bejammeren zijn, indien de Russische natie, welke zich met zoo veel jeugdige ontwikkelt, in wier karakter de vreemdeling zoo vele goede trekken opmerkt, dit verderf, dat hare zedelijkheid ondermijnt, en eene oorzaak van haar ontijdig verval worden kan, niet van zich afweerde. Het zal, geloof ik, grootendeels hiervan afhangen, welke plaats dit groote volk in de geschiedenis vervullen zal.'

In hun beschrijving van de maatschappelijke orde geven de auteurs een overzicht van de rangen en standen in de Russische samenleving. Het beeld van de adel blijft oppervlakkig: rijk of verarmd, verfiind of juist niet, georiënteerd op de Franse of Duitse cultuur. Het volk bestaat uit kleine ambachts- en kooplieden en vooral veel arme boeren. Zelden ontbreekt de anekdote van de enkeling die ondanks lage komaf zijn fortuin

maakt. In de beschrijvingen van maatschappelijke toestanden ligt het accent op het meest afwijkende: de lijfeigenschap. De reizigers zoeken naar het antwoord op twee impliciete vragen. Zijn de lijfeigenen nuttig als arbeidskracht en zijn ze gelukkig als mens?

Van 's Gravenweert heeft een rooskleurige voorstelling van de lijfeigenschap. 'Buiten eenige weinigen, die gereisd of veel gelezen hebben [sic], of wier hoofd door andere Europeërs op den hol is gebracht, door hen voor te prediken dat zij slaven zijn en als menschen verguisd worden, zijn zij allen volkomen tevreden, gezond en vrolijk, als andere land- en ambachtslieden overal elders, ja, misschien onbezorgder dan dezen, en zelfs trotsch op hunne nationaliteit.' Het volk is nog kinderlijk. De Russische boer wordt lui zonder dwang, dus moet hij onder voogdij gehouden worden.

Ackersdijck is voorzichtiger. De lijfeigenschap is een 'Maatschappelijke misstand ... Het is, dunkt mij, een merkwaardig voorbeeld van de beperktheid ook van de anders onbegrensden magt des Keizers, wanneer zulk een beginsel algemeen aangenomen is. De adel houdt het regt op zijn lijfeigenen voor zoo onschendbaar, dat de regering dit niet kan verkorten ... Het is alleen van de beschaving, dat men verwachten mag eene zoo stuitende instelling te zien verdwijnen. Het is een verwijt tegen de natie, of, zoo men wil, tegen de adel; maar niet tegen den regering, welke door andere maatregelen genoeg heeft getoond, dat zij het opkomen van een vrijen burgerstand verlangt'. Lijfeigenen functioneren niet goed en het lijkt het verstandigste hun de vrijheid te schenken. Maar, zo spreekt Ackersdijck zijn twijfel uit, zijn de boeren hier wel rijp voor?

Degene die de weifelende houding tussen het naïeve goedpraten en de principiële afwijzing van de lijfeigenschap het duidelijkst verwoordt, is Dijkema. Als inspecteur op een landgoed in Zuid-Rusland kan hij de lijfeigenschap moeilijk geheel verwerpen. Hij past zich eenvoudig aan. Het werken met onvrijen vraagt een aparte benadering. Lijfstraffen zijn noodzakelijk en de resultaten daarvan stemmen tevreden: 'Inderdaad wel een gemakkelijk en werkzaam middel, om er zich uit te redden, dacht

ik; vooral van belang als men niet veel tijd te verliezen heeft. En ik nam in dit onvrije land de vrijheid om hem op een paar oorvegen te vergasten; men moet zich immers wat naar de landswijze schikken!' Maar wanneer op het landgoed een herder door de opzichter gestraft wordt, reageert Dijkema geschrokken. 'De jammerkreet ... gaat alle voorstellingen van smeekbeden te boven ... Nooit hoorde ik uitdrukkingen, zóó onbetamelijk en zóó schandelijk uitgesproken van mensch tot mensch, afgesmeekt door een mensch van een mensch, en toegesmeekt als tot een ontzaggelijken en verpletterenden dondergod.' Vervolgens dringt Dijkema er bij de heer van het landgoed op aan dat het geselen van boosdoeners vervangen wordt door het belonen van voorbeeldig gedrag. Deze hervorming blijkt goed te werken. Onder voorwaarde van een billijke behandeling is de lijfeigenschap wel aanvaardbaar, want de Rus schikt zich in zijn lot. 'De mensch, die over geen vrijen wil beschikken kan, die heeft aan het geloof, gebouwd op 't fundament van gehoorzaamheid, genoeg; want bij gemis aan den beweeggrond tot handelen [beginselen], is die moraal voor hem slechts een onding, eene chimère die hem in de war brengt. Vrijmagtig gebieden, dat is de moraal van den edelman, en blind gehoorzamen die van den boer; zoo deze zich al eens in het hoofd mogt zetten om anders te moraliseren, ik denk dat de ongenadige geeselroeden, hem van die ziekte wel spoedig zouden genezen.' Dijkema lijkt het ene moment met deze stand van zaken in te stemmen, terwijl hij op een ander moment verzucht: 'De Russische boer is inderdaad ook een mensch, schoon hij er in zijn Vaderland niet voor erkend wordt, daar hem de regten van den mensch worden ontzegd.'

Het Ruslandbeeld wordt voor een belangrijk deel gevormd door de voorstellingen die men heeft van de Russische mensen. Wat is het voor een volk, in welke eigenschappen onderscheidt het zich van andere volken? Van 's Gravenweert kiest het dubbele gezicht als invalshoek voor het volkskarakter. 'Het algemeen karakter van het Russische volk is goedhartig, gedienschtig en gastvrij, beleefd, vaderlandlievend, tot het onbegrensde; godsdienstig tot in het bijgeloovige; het is bevattelijk en slim ... [Maar] van bedriegelijkheid in de handel en

beloften, van schijn heiligheid zijn de Russen in het algemeen, van valsche voorkomendheid en trotschheid en woedende drift zijn de aanzienlijken meestal niet vrij te pleiten.' Op de markt 'leert men den geringen Rus in alle zijne vrolijkheid, onbeschaafdheid en sluwheid kennen'.

Ackersdijck ziet in het uiterlijk van de Rus een weerspiegeling van het algemene volkskarakter. Een stevige lichaamsbouw, hoewel enigszins verwaarloosd, bruin haar en bruine ogen met een open en listige uitdrukking zijn typerend voor de Moskoviet. 'Dezelfde vlugheid en geschiktheid, die men in hunnen ligchamelijken aanleg opmerkt, schijnt hunnen geest eigen te zijn en toont zich in de groote gemakkelijkheid en het overleg waarmede zij zich in alle omstandigheden weten te gedragen.' Hij vervolgt: 'Zij zijn levendig in woorden, maar komen zeldzaam tot dadelijkheden, en zijn nooit haatdragend. Gastvrij uit gewoonte, hulpvaardig uit neiging; vol kinderlijke liefde, hoogachting voor den ouderdom, hebben zij eene gehechtheid aan hunnen vorst, die op overlevering van eerbied en gezag gegrond is.'

Gastvrijheid is wel de meest geprezen karaktertrek. Dijkema spreekt vol bewondering: 'In gastvrijheid wordt de Russische natie voorzeker door geen volk van Europa overtroffen; men vindt dit evenzoo bij den lijfeigenen; schoon hij zichzelf niet toebehoort, deelt hij toch gaarne het weinige met zijn naasten.' 'In Rusland veroorzaakt een onverwachte gast ook niet die incommodités, als bijvoorbeeld wel eens in ons Vaderland.' De goedaardigheid van de Russen blijkt ook uit hun liefdadigheid. 'Menschlievendheid en mededeelzaamheid behooren tot de karaktertrekken der Russische natie; daaraan moet men het toeschrijven, dat hier zoo vele en zoo uitgebreide inrigtingen van weldadigheid bestaan', zegt Ackersdijck. En Dijkema vult aan dat deze inrichtingen de 'geringere klassen de hand reiken en opbeuren'. De Russen vertonen een karakter van weldadigheid, dat 'bij andere volken in die mate schaars wordt aangetroffen'.

De Russen zijn niet alleen goedaardig, ze zijn ook nog handig. De reizigers prijzen hun vindingrijkheid en vermogen tot leren. Ackersdijck is hiervan onder de indruk, maar hij voegt de Russen een vermaning toe. Ze mogen dan leergierig en flexibel

zijn, ze zijn ook onbekommerd en het ontbreekt hun aan volharding. Ze drijven graag handel maar gooien de winst gelijk over de balk en slagen er zo niet in om spaarzaam en voorzichtig een fortuin op te bouwen. Bovendien lijden de Russen onder een aantal eigenschappen waar alle auteurs zich aan storen. Het gebrek aan hygiëne kan nog door de vingers gezien worden. Echt hinderlijk is de oneerlijkheid van de Russen. Dijkema vertelt het verhaal van een Nederlandse waterbouwkundige die al 46 jaar in Rusland werkt en leeft. Hij is een aanzienlijk en welgesteld man. Maar nooit heeft hij in dit land een gelukkig uur doorgebracht. Dat komt doordat het voor een fatsoenlijk mens niet uit te houden is met de Russische praktijken van steekpenningen, vleierijen, list en bedrog. Ackersdijck moet tijdens zijn reis regelmatig zwichten voor afpersing om aan verse paarden of een paspoort te komen. Toch is in zijn ogen de slechtste eigenschap van de Russen hun drankzucht. Vol afschuw beschrijft hij de ziekte 'sapoi', waarbij de patiënt zich een onafgebroken roes drinkt totdat hij na enige dagen ineens geen trek meer heeft in drank. Dijkema ziet een boerin die haar zuigeling met een fles jenever voedt en hij waarschuwt haar voor de gevaren. Zij antwoordt: 'Genadige heer! de jongen moet het wodka-drinken toch leeren.'

In zijn reisverhaal doet Dijkema verslag van een gesprek dat hij voerde met een Russische dame: "In het buitenland meent men toch, dat wij nog half wilden zijn, in dierhuiden gekleed gaan, en in stroohutten wonen?" Met deze woorden rigtte de dame zich tot mij. Ik verzekerde de gastvrouw, dat berigten, door Nederlanders over Rusland gegeven, juist het tegendeel beheldden, en dat men mijne landgenooten soortgelijk verhalen niet behoorde op rekening te stellen, die wel eens door sommige Franschen en Duitschers waren verspreid geworden.' Na de zelfvoldane reactie van de dame voegt Dijkema de lezer toe: 'Lofspraken op eigene verdienste, hoort men bij de Russische Grooten veelvuldig; zij zijn het uitvloeisel van den Russischen volkstrots, maar stemmen geenszins met de waarheid overeen.' Wat bedoelt Dijkema? Is hij zomaar beleefd tegen zijn gastvrouw, of oordelen de Nederlanders werkelijk gunstig over Ruslands

beschaafdheid? Wat is de 'waarheid' omtrent de Russische beschaving? Die vraag stellen de auteurs met klem, want als het volkskarakter is beschreven, rijst de vraag of dit volk nu wel of niet tot de beschaafde wereld gerekend mag worden.

Dijkema begint bij de oorsprong van Ruslands beschaving en geeft dan een overzicht van de opeenvolgende bijdragen van de Grieken, het christendom, de Moskovische vorsten en hun Duitse of Italiaanse adviseurs. Met Peter de Grote treedt Rusland toe tot de beschaafde wereld en het zijn de Nederlanders die de tsaar daarbij helpen. Nederland staat aan 'de wieg der grootheid van Rusland', zegt Dijkema trots. Toch loopt Rusland in één opzicht achter bij de rest van Europa: het heeft niet de vruchten kunnen plukken van de vrije ontwikkeling van 'de intellectuele en morele mensch'. Hij besluit: 'Uit een en ander blijkt alzoo, dat Rusland in zijn bedrijvig leven thans met de vorderingen der wetenschappen benevens de verbeteringen der kunst even zeer is toegerust als het beschaafde Europa ook. Niet tegenstaande dezen vooruitgang op den weg der beschaving, levert de staatkundige inrigting van dit land nog steeds voortdurende hinderpalen op, welke de algemeene lotsverbeteringen van het eigenlijk gezegde volk in den weg staan. En wat kan men daarvan ook ten goede verwachten, zoo lang millioenen de eigendom zijn van eenige weinigen? Onder een slavenvolk kan de nijverheid zich niet weldadig voor 't geheel ontwikkelen.'

Ackersdijck komt tot een optimistischer beeld. Natuurlijk zijn er nog overblijfselen uit ruwe en barbaarse tijden, zo erkent hij. De censuurwetgeving, de beperking van de vrijheid om naar het buitenland te reizen, de gewoonte om ondergeschikten te slaan en de corruptie zijn hiervan voorbeelden. Het gebrek aan beschaving is vooral een praktisch probleem. 'Het was voor mij belangrijk eene groote rivier te zien, welke over hare boorden jaarlijks ongehinderd henen stroomt. Ik konde mij hieruit voorstellen, hoe de toestand van ons land moet geweest zijn, en hoe die nog zijn zoude, indien men geene dijken hadde aangelegd ... Zulk een toestand is met eene groote en welhebbende bevolking, met den bloei en beschaving van een land, dunkt mij, niet bestaanbaar.' Aan de beschaving ontbreekt dus van alles,

maar er wordt aan gewerkt, is de boodschap. Het verschil tussen Rusland en het beschaafde Europa zal verdwijnen. In tegenstelling tot het Westen, waar het initiatief voor ontwikkeling is uitgegaan van verlichte onderdanen, wordt in Rusland het initiatief genomen door de tsaar. Het is zijn taak de onderdanen op te voeden zoals een vader zijn kinderen. De eerbied voor hem is groot en daarom kan hij zijn invloed aanwenden voor de ontwikkeling van de natie, meent Ackersdijck en hij geeft een reeks voorbeelden om dit te illustreren. Toch merkt hij op: 'Het is de regering die alles bezielt, en buiten hare invloed is nog weinig wetenschappelijk leven.'

Rusland is in de ogen van de reizigers niet meer barbaars, maar evenmin volledig gelijkwaardig aan het Westen. Voor de ontwikkeling van Ruslands beschaving zien zij geen andere mogelijkheid dan dat deze vroeg of laat het Westen navolgt. Maar hoe zullen de feitelijke machtsverhoudingen dan liggen?

De reizigers zijn onder de indruk van Ruslands grootheid en zijn toekomstige rol. 'Hoe vele gewaarwordingen verdringen zich niet ...', schrijft Van 's Gravenweert, 'wanneer men zich voor den geest brengt, wat dit Rusland binnen een paar eeuwen of vroeger voor de gehele beschaafde wereld zal moeten worden en welke ongerijmde denkbeelden het Fransche en Engelsche vooroordeel omtrent deze gewesten in Europa verspreid heeft.' Om welke gewaarwordingen het precies gaat, zegt de schrijver niet. Hij roemt de grootte van het land, zijn vele inwoners en zijn rechtvaardige tsaar. Rusland ontwikkelt zich dagelijks met toenemende 'reuzenkracht'. 'Doch wederkeerig gelooven wij dat schrikbeelden, die De Pradt en anderen in hun geschriften, omtrent het bedreigende van Rusland voor het westelijk Europa verspreid hebben, immers voor misschien nog wel een halve eeuw, tenminste overdreven zijn, en dat die mogendheid alleen en opzichzelve, zonder medewerking van Oostenrijk en Pruisen, weinig slagen zoude in eene Europeesche overheersing.'

Ackersdijck laat het streven naar objectiviteit enigszins varen in zijn bespreking van de buitenlandse politiek: 'Deze ontzagchelijke uitgestrektheid van Rusland is zelve eene merkwaardigheid, waardoor het zich van alle andere staten

onderscheidt ... Bij eene oppervlakkige beschouwing heeft dit iets schrikbarends voor andere staten; geen rijk heeft in latere tijden zulke groote veroveringen gemaakt.' Hij vervolgt dat de veroveringen niet schrikbarend zijn, maar een zaak van Russische belangen en verspreiding van beschaving. De Russen zijn 'edelmoedige overwinnaars' en koesteren geen 'nationaalhaat'. Europa heeft niets te vrezen zolang het zelf vreedzaam blijft ten aanzien van Rusland. De gebiedsuitbreidingen vinden plaats in Turkije en Perzië, die ernstig verzwakt zijn. Rusland kan niet gedogen dat Engeland zijn invloed in dit gebied zou uitbreiden en zo de Russische greep op de Zwarte Zee zou hinderen. Dat grensvolken hiervoor onderworpen worden, is geen bezwaar: 'Het is merkwaardig, hoe eenige Engelsche schrijvers trachten te betogen, dat zij, om de belangen van Europa, die te groote magt van Rusland gevaarlijk achten; en met welke teedere belangstelling zij spreken van de Circassiërs in den Caucasus, wier nationaliteit zij vreezen, dat verloren zoude gaan, wanneer die zich met de Russische regering verzoenden, en in plaats van de reizigers te plunderen het land bebouwden; - zoude het Engelsche eigenbelang deze schrijvers, of wel zij hunne lezers misleiden?' Tegenover zulke misleiding stelt Ackersdijck een idealistisch beeld van Ruslands expansie: 'Er is in die aanhoudende uitbreiding van het Russische rijk toch iets anders op te merken dan eene bloote zucht tot verovering; men kan een groot plan, waarvan nationaal zelfsbehoud en de mogelijkheid van ontwikkeling in welvaart en beschaving den grondslag uitmaken, daarin niet miskennen.' Zijn hoge verwachting van de toekomst van Rusland wordt door Ackersdijcks afscheidswaarderen getypeerd: '... kost het mij toch moeite Moskou vaarwel te zeggen. Deze schoone hoofdstad heeft voor mij veel aanlokkends; zij is als het hart van een groot volk, dat gewis bestemd is, om in de geschiedenis eene gewichtige plaats te beslaan.'

Een minder rooskleurige voorstelling van zaken heeft Dijkema. Zeker, van de toekomst van Rusland heeft ook hij hoge verwachtingen. 'Van den Rus ... is iets groots te vormen, en de tijd, die nu nog met den sluier der toekomst bedekt is, zal eens aanbrenen dat de Russische natie Europa bewijzen kan, dat zij in

krachtsontwikkeling van innerlijke volksgrootheid bij geen volk van Europa behoeft achter te staan', beweert Dijkema in zijn eerste reisverslag (1845). In zijn derde reisverslag (1853) blijkt hij zich echter minder illusies te maken over de goede bedoelingen van Ruslands buitenlandse politiek dan Ackersdijk. Er schuilt dreiging in de woorden: 'Om ... de politiek naar buiten respect te verschaffen, en inzonderheid om de geheime oogmerken der fijn gewevene ver uitziende, en steeds raadselachtige buitenlandse staatkunde te bereiken, daartoe heeft Rusland vooral een krijgsmagt noodig.' Dijkema beschrijft één van die oogmerken verderop als het Panslavisme. Die politiek is niet gericht op de vereniging van alle Slavische volken, maar op Russische overheersing van buurlanden. Naast de militaire middelen dient ook de verspreiding van de Grieks-orthodoxe godsdienst dat doel. De Russische regering gaat zo ver dat zij spionnen in dienst heeft die buitenlandse regeringen bespieden, en zij betaalt zelfs dagbladschrijvers om misleidende informatie te verspreiden. Met zulke middelen wordt Petersburg goed geïnformeerd en kan het tijdig maatregelen nemen, terwijl de Europese staten alleen de verschijnselen van deze politiek waarnemen en slechts naar de achterliggende bedoelingen kunnen gissen. De waarschuwendende woorden van Dijkema verschijnen pas twaalf jaar na zijn reis. Het is best mogelijk dat hij in die periode in toenemende mate beïnvloed is door de anti-Russische geschriften in het buitenland, die ten tijde van de Krimoorlog een hoogtepunt bereiken. Dijkema maakt zich echter geen grote zorgen. Ruslands succes in Turkije heeft geen verstrekkende gevolgen. Zelfs veroorlooft hij zich de grap dat wanneer het onmetelijke Rusland oorlog wil voeren, het eerst een vloot naar het kleine Nederland moet sturen om geld te lenen.

Conclusie

Hoe luidde het oordeel van de drie Nederlandse reizigers over Rusland in de negentiende eeuw? In het algemeen hebben zij een afstandelijke benaderingswijze en een welwillende houding. Ze beschrijven hun onderwerpen met grote waarheidsliefde en tonen

een afkeer van fictie. Ze willen de lezer de feiten vertellen. Dientengevolge is het niet altijd eenvoudig hun persoonlijke reacties vast te stellen. Niettemin hebben zij een mening, en die varieert van neutraal tot erg welwillend. Geen schrijver heeft een hekel aan de Russen, anderzijds is er ook geen die tot verheerlijking van de Russen overgaat. Een houding waarbij goede en kwade zaken vermeld worden en waarbij de sympathie de overhand heeft, is voor de drie reizigers vanzelfsprekend.

Terwijl in het midden van de negentiende eeuw in de ons omringende landen een anti-Russische literatuur opbloeit, waarin Rusland afgeschilderd wordt hetzij als bedreiger van de westerse beschaving, hetzij als redder en nieuwe heerser van de christelijke wereld, wordt in het werk van de hier besproken Nederlanders een dergelijke toekomstvisie niet aangetroffen. De Russische natie zal een belangrijke rol gaan spelen in het stelsel van Europese machtspolitiek, zo verwachten de auteurs. Maar er is geen angst, noch vermoeden, dat Rusland de verhoudingen fundamenteel dreigt te wijzigen. De toekomst van Europa staat niet op het spel.

Mag op grond hiervan geconcludeerd worden dat Nederland onaangeroerd bleef door de identiteitscrisis waarmee de rest van Europa te kampen had? Het is niet mogelijk aan de hand van een druppel zeewater een voorstelling te maken van de oceaan. Evenmin kunnen drie heren in het Rusland van Nicolaas I model staan voor een hele natie. Toch kan de druppel informatie bevatten over de samenstelling, helderheid en temperatuur van de oceaan. Net zo goed kunnen drie reizigers ons attent maken op de bijzondere gematigdheid en vooral de nuchterheid van Nederlandse waarnemers.

Literatuuropgave

Uitgangspunt voor dit artikel en een belangrijke secundaire bron over het beeld van Rusland is: D. Groh, *Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte* (Neuwied 1961).

De besproken reisverhalen zijn: J. Ackersdijck, *Verhaal eener*

reize in Rusland in het jaar 1835 (2 delen; Groningen 1840), H. Dijkema, *Aanteekeningen gehouden op eene reis over Noord-Duitschland en Denemarken naar St. Petersburg, in het jaar 1840* (Groningen 1845), *Winterreis door Rusland, gedaan in het jaar 1841* (Groningen 1849) en *Rusland geschetst zoo als het is naar eigen aanschouwing* (herz. ed.; Groningen 1855), alsmede J. van 's Gravenweert, *Het Noorden en het Oosten. Reisherinneringen* (3 delen; Amsterdam 1840-1841).

Een algemeen overzicht van het leven en werk van Ackersdijk staat in: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek IV*. P.C. Molhuysen en P.J. Blok ed. (Leiden 1918) 9-10. Een diepgaandere levensbeschrijving door een collega is: O. van Rees, 'De wetenschappelijke werkzaamheid van Mr. J. Ackersdijk', *Utrechtsche studenten Almanak 1862* (Utrecht 1862) 170-212.

Over Dijkema is geen literatuur voorhanden. Wel zijn er enige bijzonderheden over hem te vinden in de bevolkingsregisters van de gemeenten Groningen, Baflo en Marum, alsmede in het archief van de Commissaris des Konings in Groningen. Voorts staat hij vermeld in het *Album studiosorum* van de Universiteit van Groningen.

Over Van 's Gravenweert zijn twee algemene overzichten te vinden in: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek IV*. P.C. Molhuysen en P.J. Blok ed. (Leiden 1918) 672-673 en G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde IV* (Groningen 1912) 115. Een uitgebreide beschrijving met een persoonlijk oordeel door iemand die Van 's Gravenweert goed kende, is: Dr. Wap, 'Levensberigt van Mr. Jan van 's Gravenweert', *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Bijlage tot de Handelingen van 1870; Leiden 1870) 681-692. Een treffend laatste woord door een vriend is: C. Vosmaer, 'Jan van 's Gravenweert', *De Nederlandsche Spectator* 15 (1870) 154. De venijnige boekbeoordeling, helaas anoniem, staat in: *De Gids* 6, 1 (1842) 26-50.